

Роздуми. Інформації. Рецензії.

УДК 2:2 (477)

Людмила Филипович

ЧИ МАЄ СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО СТРАТЕГІЮ ВИЖИВАННЯ І РОЗВИТКУ?

Liudmyla Fylypovych

DOES CURRENT UKRAINIAN RELIGIOUS STUDY HAVE
A STRATEGY FOR SURVIVAL AND DEVELOPMENT?

Запропоновані роздуми є запрошенням до дискусії колег не тільки з мого наукового цеху, а й всіх гуманітаріїв, особливо молодих науковців, яким працювати в науці наступні 25-30 років. Закликаю поговорити про стратегію розвитку релігієзнавства в Україні. У нас, людей старшого покоління, є своє бачення, як можна було б актуалізувати релігієзнавство в українському суспільстві, але постає питання: чи воно, це бачення, відповідає духу часу? Приводом до оформлення цих думок стали V Танчеровські читання 2019 року, які традиційно відбувалися на філософському факультеті КНУ ім. Т.Шевченка. Присутність багатьох релігієзнавців спонукала подумати і запропонувати цей план виходу з кризи науки про релігію. Чекаємо на відгуки, критику, конструктивні пропозиції.

Не один рік в українській релігієзнавчій спільноті обговорюється питання її подальшої долі. Релігієзнавство пережило різні етапи свого становлення, розвитку, як інституційного, так і змістовного. Кожного разу майбутній

стан і статус науки про релігію тривожив релігієзнавців. І не тільки тому, що ми тісно пов'язані із цією сферою знання (хтось весь свій вік пропрацював на кафедрі чи у відділі релігієзнавства), а й тому, що усвідомлюємо історичну та актуальну важливість релігії для людини і суспільства. Немає сенсу переконувати себе в тому, що релігієзнавство – це гуманітарна наука, яка фіксує, акумулює та артикулює величезний масив знань про духовну історію людства, про еволюцію людини релігійної, про постання церков і релігійних корпорацій, про натхнення вірою мистецтво та архітектуру тощо. Одним словом, релігієзнавство покликане збирати, утримувати, зберігати, поширювати та розвивати знання про релігію. І це робилося і має робитися у співпраці всіх, хто зацікавлений бачити світ духовним, культурним, освіченим.

XXI століття не стало для релігієзнавців несподіванкою у подальшому глобальному зменшенні впливу релігії на життя суспільства, на свідомість людей, що позначається в науці терміном *секуляризація*. Хоча нині ці процеси якісно відрізняються від антирелігійного наступу комуністичних влад, які поставили собі за мету знищити релігію як явище. Релігієзнавці, як, до речі, і богослови, звісно ж, не можуть призупинити секуляризаційні зміни. Навряд чи зусиллями всіх релігійних і політичних лідерів, освітян і діячів культури можливо повернути розвиток суспільства в інший бік, тобто релігієзувати все наше буття, але фіксувати певне повернення релігії в публічну сферу, сприяти рівноправному існуванню двох світів - релігійного і світського, а отже і позбутися невігластва, стереотипів, міфів і фанатизму у релігійних справах шанс є. Саме тут особлива місія належить релігієзнавцям, які чи не єдині, крім філософів і теологів, говорять про духовне, про Бога,

про духовну свободу людини, про її відповідальність вищого ґатунку, про недискримінаційний характер взаємин суспільства і релігії, держави і церкви, міжконфесійних відносин.

Щоб окреслити стратегії наступних дій, спільних активностей релігієзнавців з оживлення релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни, для зацікавлення звичайних людей темами інтелектуально-духовного порядку, для реанімації впалого у вульгарний утилітаризм українського народу (про що свідчать наслідки навіть останніх президентських виборів), є сенс подивитися на ситуацію неупереджено, тверезо. Для цього пропонується використати відомий метод Уолтера Діснея, який при вирішенні будь-якої задачі закликав стати на позицію мрійника, реаліста, критика.

Як *мрійникам*, нам би хотілося, щоб все і всюди було релігієзнавство, щоб люди розумілися на історії релігії, її структурі і функціях, щоб розрізняли релігії і квазі-релігії, щоб грамотно реагували на релігійні провокації і експерименти, щоб розбиралися у природі і характері взаємин між релігією, державою і суспільством. Релігієзнавці мріють про високу релігієзнавчу освіченість народу, а особливо його очільників, представників влади, щоб та не питала: «Що таке релігія?», чи протестанти – це християни і чи всі мусульмани – екстремісти. Ми хочемо, щоб панував релігійний мир, як колись те встановив Міланський едикт 313 року, щоб усі міжнародні домовленості щодо толерантних міжрелігійних відносин виконувалися, щоб не було релігійних агресорів, злочинців, які посягають на свободи і права віруючих людей інших конфесій. Щоб було «всякому городу – нрав і права», як писав колись Сковорода. Тобто мрії можна визначити як надзавдання (super task, сверж-

задача), далека перспектива для тих, кого турбує доля релігієзнавства.

З точки зору *реаліста*, ситуація виглядає не так катастрофічно, як видається на перший погляд. За ці роки незалежного існування українського релігієзнавства багато що вдалося. Релігієзнавство конституювалося як окрема сфера гуманітарного знання і поруч з філософією, історією, культурологією та ін. визнана окремою наукою під шифром 031. Релігієзнавство існує в переліку наукових спеціальностей під шифром 09.00.11. Відкриті релігієзнавчі кафедри, факультети, аспірантура і докторантура. Готуються фахівців всіх рівнів – від бакалавра до доктора наук.

З'являються цікаві міждисциплінарні напрямки: релігійна журналістика, релігійний менеджмент, релігійна дипломатія тощо.

Тривалий час релігієзнавство викладалося як нормативна дисципліна у всіх вузах країни. З 2000-х, на жаль, її почали скорочувати аж до факультативу, а десь взагалі вивели з навчальних планів. Не думаю, що це свідома діяльність конкурентів. Швидше - це загальна світова тенденція в розвитку освіти, яка зорієнтована на її дегуманізацію і дегуманітаризацію.

Разом з тим вдалося не розгубити старі кадри, сформувати нову генерацію науковців в сфері релігії, об'єднати їх в громадську інституцію УАР та МАР, створити майданчики для наукового спілкування (конференції, друк і обговорення книжок, літні школи і табори, ФБ-спільноти, профільні журнали, інет-сторінки, майстер-класи, дослідницькі проекти тощо). Українські релігієзнавці опановують європейський і світовий науковий простір. УАР є афілійованим членом двох поважних асоціацій: IANHR (Міжнародної асоціації істориків релігії) та EASR (Європейської асо-

ціації дослідження релігії). Налагоджуються прямі зв'язки із різними закордонними науковими центрами з вивчення релігій. Побачити українських релігієзнавців на міжнародних форумах, де вони вільно спілкуються із своїми зарубіжними колегами – не рідкість. Загалом релігієзнавство України представлено солідною фаховою спільнотою біля 300 осіб.

Але такі очевидні досягнення не затьмарюють нам очі. Ми критично ставимося до позитивних зрушень. Як *критики*, ми бачимо недоліки внутрішнього і зовнішнього характеру, видимі і невидимі, тимчасові і генетичні.

Найбільшим злом для нашої спільноти є **інертність!** Інертність загалом середовища і кожного окремого його члена. Дуже повільно реагуємо на заклики, ініціативи, малодинамічні, негнучкі, довго думаємо, а ще довше збираємося. Не розуміємо, що є речі, які потребують миттєвої реакції, оскільки через пару днів актуальність події дорівнюватиме нулю. Інертність прямо пов'язана із **браком солідарності**. Тільки солідарні проекти – конференції, читання, захисти, виставки, майстер-класи тощо – будуть успішними, оскільки діє принцип: ти до мене прийшов на захід, я не можу не прийти до тебе. Частіше всього гра йде в одні ворота: хтось весь час віддає, а хтось тільки отримує. Має бути кругообіг підтримки, участі, зацікавленості.

Розмірковуючи над причиною нестачі солідарності, приходимо до думки про відсутність **довіри** між релігієзнавцями, страх конкуренції, що хтось у когось щось забере. В нашому середовищі, крім зовнішніх обставин – скорочення, зменшення годин, загальна політична і фінансова ситуація в країні, ще існує якась внутрішня напруга, розбрат та війна амбіцій як на інституційному, так і на особистісному рівні. Відносини між нами часто не компле-

ментарні, не дружні, не відкриті, а ворожі, з підозрою. Конкуренція має бути, але здорова, не заздрісна, та, яка має під собою об'єктивний фундамент для заняття того місця, яке маєш або не маєш. Чи завжди призначення на посади є справедливими, достойними? Чи всі релігієзнавці на своїх місцях? І що ми робимо, щоб відповідати тому місцю? Вивчаємо мови, підвищуємо свій рівень, в т.ч. і за кордоном?

Серед релігієзнавців є ті, що бояться конкуренції, не відповідають стандартам і вимогам часу, а тому і не бажають конкурувати. Такі релігієзнавці вузько корпоративні, закриті, погано йдуть на спілкування. Вони, природно, люблять свої інституції і ревно охороняють їх від проникнення нових членів, носяться із найменуванням інституції як з короною. Чи багато дає належність, наприклад, до Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ його співробітникам? Особливі почесні? Авторитет? Статус? Гроші? Якщо правильно все бачити, то тільки додаткову відповідальність, навантаження. Але навіть тут, щоб середовище було здоровим, воно має бути конкурентним, в нормальному сенсі цього слова, щоб успіх твого колеги спонукав тебе робити більше і краще, масштабніше і глибше.

В релігієзнавчій сфері діяльності відбулася внутрішня спеціалізація, і не тільки за темами, але й за суспільними секторами затребуваності: наукова, освітня, управлінська, інформаційна. Тому говорячи про конкурентність, ми усвідомлюємо, що в силу пріоритетності основного місця своєї роботи я, як науковець, буду поступатися за кваліфікацією викладачу університету, а тим більше – державному службовцю в сфері державно-релігійних відносин. Натомість доцент чи професор, який левову частку свого часу приділяє викладацькій справі, не встигатиме за

науковцем у кількості і широті аналітичних матеріалів. Однак ніхто і не говорить про тотальну змагальність і мірвання своїми досягненнями: кожний робить, але якісно!, свою частку релігієзнавчої праці.

Загалом українські релігієзнавці – великі романтики та ідеалісти, благодійники та дарувальники: вони віддавали суспільству, державі, церквам більше, ніж отримували. Але у багатьох і досі володіти – кріслом, посадою, почесними, визнанням, грамотами, званнями тощо домінує. Хотілося б, щоб релігієзнавці глибоко усвідомлювали пріоритет і престиж дару і з легкою душею дарували свій час, свої знання, свої вміння, свої книги, бібліотеки, свої зв'язки, а то й навіть гроші тим, хто того потребує – для друку своїх праць, купівлі книжок, журналів, для відряджень.

Ми тут зараз не проводимо глибинний аналіз якості релігієзнавчих досліджень, багато з яких не витримує конкуренції із європейськими чи американськими ні за обраними темами, ні за методикою проведення, ні за рівнем аналітики, ні за результатами. Наше розуміння «релігієзнавства» вирізняється від поширеного в західній науці, воно більш широке і цілісне. Релігієзнавчими можуть бути роботи з богословських – історичних, соціологічних напр. – тем. Але йдеться про методику цих досліджень. Їх важко порівняти із західними проектами, які дають реальний приріст наукового знання, а наші подеколи в кращому випадку демонструють вправне переписування різних джерел. Не подолана практика масового плагіатства, поширений автоплагіат тощо. Люди не вміють працювати із джерелами, формулювати мету і завдання дослідження, писати наукові тексти, рецензувати їх.

Загалом сьогодні ми маємо атомізацію релігієзнавчих досліджень, автономізацію локальних ситуативних

груп релігієзнавців, поляризацію інтересів різних релігієзнавчих інституцій, незапрошеність суспільством фахівців-релігієзнавців, низький рівень суспільного інтересу до релігієзнавчого знання тощо.

Виходячи з цього критичного огляду, дещо поверхового і зовнішнього, вимальовується **стратегія для українського релігієзнавства**, яка вбачається в наступному:

1) Впровадження потужної, справжньої, дружньої **кооперації**. У кожного з нас за ціле наукове і викладацьке життя сформувалися приятельські відносини з багатьма колегами, але це персональні контакти. Страшенно бракує кооперації колективів, які, без сумніву, тримаються на особистостях, але представимо, що буде, якщо особистість піде... Чи після неї залишаються інституційні зв'язки? Помічним тут є договори (угоди) про співпрацю. Чудово співпрацюють багато років ВР ІФ НАНУ з Львівським музеєм історії релігії, де змінилося вже три директори, а зв'язок досі живий і де вже буде проведена у співпраці тридцята травнева (в ц.р. листопадова) конференція з історії релігії; з Полтавським педуніверситетом, де почали дружити ще Пащенко з Колодним, а продовжують Сітарчук, Вільховий, Лахно, Киридон, Бабенко з Титаренко, Бучмою, Филипович та ін. Тривалі роки існували творчі контакти Чернівецького НУ і ВР ІФ НАНУ, які треба оновлювати. Добрі творчі відносини зберігаються з тернопільськими, рівненськими, хмельницькими, галицькими, одеськими та ін. колегами. Налагоджуються нові зв'язки, наприклад, з Івано-Франківською академією Івана Золотоустого. Потрібно відновлювати і постійно зміцнювати старі відносини, активно будувати нові. Там, де угоди підписані для годиться, там вони не працюють. Але є випадки, коли колектив відмовляється підписати угоду з іншим колек-

тивом, побоюючись програти в порівнянні із ним. Кожний колектив має свої завдання, свої традиції, свої цілі, а тому вони не можуть конкурувати між собою, наприклад кафедра релігієзнавства Київського НУ ім. Т.Г.Шевченка та Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ. КНУ - навчальна установа, ми - дослідницький інститут. Ми не претендуємо захоплювати поле впливу і активності своїх колег, навпаки - орієнтовані на співпрацю у різних формах (рецензії, відгуки, опонування, візитативні лекції, зустрічі із студентами та викладачами, деякі спецкурси тощо). Корпоративний патріотизм є і буде, але він має бути спрямований не на капсулізацію колективу, а на розкриття його можливостей, які треба спрямувати для розвитку НАУКИ ПРО РЕЛІГІЮ.

Багато в свій час робила університетська кафедра В.К.Танчера як опорна в цій галузі. Вона слідувала за випускниками спеціалізації, підтримувала з ними зв'язок, стимулювала писати кандидатські і докторські дисертації. З неї вийшла не одна сотня дипломованих випускників, десятки кандидатів і докторів наук (230, як було сказано на недавніх читаннях). У нас у Відділенні релігієзнавства за останні 25 років захистилося понад сто пошуковців наукових ступенів, більшість з них - із областей України. Питання: де вони всі? В нашому полі зору нараховується до сотні науковців, з якими ми прагнемо підтримувати і наукові, і організаційні, і персональні зв'язки. Так, зокрема, за нашою ініціативою при УАР створені неформальні, але діючі тематичні групи науковців, що спеціалізуються з православ'я, католицизму, протестантизму, ісламу, неорелігій, державно-церковних відносин чи міжрелігійного діалогу. Але все одно половина захищених десь пропала, розчинилася. Не відчуваючи підтримки матірньої кафедри чи відділу, у більшості частини випускників/пошуковців пропадає

науковий ентузіазм, вони підпадають під тиск рутинної повсякденності, втрачають смак наукового відкриття і міжособистісного спілкування. І тут ми, старше і середнє покоління, несемо відповідальність за втрату підготовлених спеціалістів. Колишні наші студенти, аспіранти, докторанти не присутні в нашому актуальному житті, зокрема на релігієзнавчих конференціях і Круглих столах, на сторінках нашої періодики, в тематичних наукових збірниках. Ми погано підтримуємо один одного. Ми з часом стаємо нецікавими один одному. Ось де починається гуманітарна катастрофа. З нас!

2) Визначаючи стратегію на майбутнє, тобто напрямки та пріоритети розвитку, треба говорити про *планування* цього розвитку. Досі багато що розвивалося ситуативно, за запитом суспільства або спільноти. Наприклад, створення Відділення релігієзнавства в системі НАН України – потреба часу, а більшість планів А.Колодного стосовно постановки релігієзнавства як нової сфери гуманітарного знання здійснилися завдяки відданій праці і підтримці колективу, який реалізовував всі ці роки задум професора. Але час змінився. Створилася нова ситуація. А де план для неї, який би врахував ті зміни, з якими нам прийшлося зіштовхнутися? Тієї ж УАР Так, абсолютно очевидно, що глобально падає інтерес до гуманітаристики, в т.ч. і в Україні. Кількість абітурієнтів на філософських факультетах зменшилась на порядок! Є спеціальності, де взагалі немає конкурсу! Крім того, відпала очевидна підтримка держави. І в формі виділення держзамовлення на релігієзнавців бакалаврів та магістрів, тепер це замовлення мінімальне; і в мінімізації фінансового забезпечення науковців, які досліджують релігійні феномени, зокрема щодо видання книжок чи фінансування конференцій, сплата відряджень тощо.

Роками, крім голої зарплати в 10 тис. грн, доктор наук не отримує НІЧОГО. І тепер «спасіння» релігієзнавства – це справа самих релігієзнавців.

Планування має бути масштабним, різноплановим, багаторівневим. І в цих планах першочерговими завданнями для всієї спільноти релігієзнавців треба прописати:

3) *збереження релігієзнавства як науки і як навчальної дисципліни*. І не тому, що так хочеться Євгену Харьковщенку чи Віталію Докашу, Анатолію Колодному чи Руслану Халікову, а тому що Україні вкрай важливо мати наукову інтерпретацію релігійних процесів, змін в рівні та якості релігійності українського суспільства, розумінні загальних тенденцій і закономірностей релігійних трансформацій. Суспільство потребує не однобокої, конфесійно заангажованої оцінки релігії, діяльності церкви, а зваженого, об'єктивного підходу, розумних аргументів у прийнятті рішень, усвідомлення ролі релігії в сучасному секуляризованому світі, характеру взаємин між церквами і державою, церквами і суспільством, між релігіями. Затребуваність на притомні знання і фахову інтерпретацію релігійних процесів в суспільстві існує. Треба допомогти суспільству сформулювати запит і правильно оформити відповіді.

4) Стратегічним завданням вважаю і досягнення *нової якості релігієзнавства*, що досягається прийняттям всіма учасниками процесу принципів академічної доброчесності. Читаємо Закон про освіту, ст.36, що є її порушенням: **академічний плагіат** – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості), та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазна-

чення авторства; формою академічного плагіату є самоплагіат, що полягає у відтворенні без посилання на джерело інформації власних раніше опублікованих текстів; **фабрикація** – фальсифікація результатів досліджень, посилянй, або будь-яких інших даних, що стосуються освітнього процесу; **обман** – надання завідомо неправдивої інформації стосовно власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; **списування** – використання без відповідного дозволу зовнішніх джерел інформації під час оцінювання результатів навчання; **хабарництво** – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна чи послуг матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної вигоди в освітньому процесі. Як не прикро це визнавати, але корупція проникла і в наші ряди. Через неї в науку приходять недолугі і ліниві особи, кар'єристи і рвачі, які не відповідають ніяким професійним і моральним вимогам.

Поступово в Україні викристалізовується доброчесність релігієзнавчої спільноти, але скільки ще треба боротися з тими недоліками минулого, щоб наша наука стала подібною західній (правда, і там не все кристально чисто).

5) Релігієзнавство має стати затребуваним в нашому суспільстві, перетворитися на *практичну і результативну науку*, яку можна використати для відповідей на конкретні виклики сучасності, для прояснення складних суперечливих ситуацій. Ніхто не піддає сумнівам необхідність фундаментальних знань, які є базовими для будь-якої прикладної науки. Але ці базові знання не мають лежати мертвим капіталом і бути архівом, вони мають стати важливими джерелами інформації і працювати на сучасність. Завдяки поліметодологічності релігієзнавства ми можемо і повинні

утверджувати ідеї плюралізації релігійного життя, множинності світоглядів людей, спрямувати інформаційний потенціал науки для толерантизації міжконфесійних відносин і взаємопорозуміння між віруючими різних релігій, утверджувати релігійний мир не як альтернативу релігійній війні, а як єдино можливу екзистенційну реальність;

5) *вивести вітчизняну науку на світові наукові площадки*, стимулюючи, підтримуючи молоду генерацію до релігієзнавчих досліджень. І там замало бути фізично представленим на міжнародній конференції чи в дослідницькому проекті, треба сутнісно збагачувати релігієзнавство світу. Тобто присутність має бути концептуальною, ідейною. Невже ми не дочекаємося, щоб цитували не тільки Пітера Бергера чи Чарлза Тейлора і Тімоті Снайдера, але й українських авторів? Щоб таке сталося, треба важко і ритмічно, постійно і тривало працювати, маючи хорошу базу освіти, класичну, із знанням іноземних мов, першоджерел і сучасних досягнень і вітчизняної, і закордонної науки про релігію, періодично проходити стажування за кордоном, знаходити нові і цікаві теми для дослідження, спілкуватися із колегами як в Україні, так і за її межами.

6) Удосконалити *презентацію українського релігієзнавства*, українського релігійного досвіду *в Європі, у світі*, долучившись до міжрелігійного глобального спілкування через інтернет, інші ефективні методи комунікації, зокрема сприяти *діджиталізації вітчизняного релігієзнавства*;

7) враховуючи падіння рівня освіченості українського суспільства, зокрема представників влади, сприяти інформаційно-освітнім проектам з *гуманізації і гуманітаризації* системи освіти, державного менеджменту, масмедійного сектору тощо;

8) постійно займатися *популяризацією* наукових знань про релігію, використовуючи всі можливі форми і методи: через ЗМІ, публічні лекції, зокрема циклові лекторії для різних верств населення (залучаючи Товариство «Знання» і «Просвіти»), міждисциплінарну співпрацю, неформальні сучасні навчальні проекти (табори, школи, олімпіади, змагання, МАН, УАЛ, теологічні ініціативи тощо);

9) розгорнути *співпрацю з теологами*, особливо з істориками церкви, феноменологами релігії тощо;

10) постійно опікуватися проблемою *підготовки і перепідготовки кадрів* з релігієзнавства, розуміти, що це не конвеєр, а поштучний, персоналізований процес;

11) підтримка і розвиток історичного наукового зв'язку різних поколінь науковців, культивування наукової наступності тощо.

Постає питання: а хто це все має робити? ми! разом. І багато що вже робиться. Релігієзнавство як ніколи потребує ініціативних, молодих, працьовитих, свідомих, вмотивованих працівників, стратегів, комунікаторів, медіаторів, аналітиків, викладачів, журналістів, управлінців. Наша активність врешті має привезти до переформатування (перезавантаження) викладання і дослідження релігії, зацікавлення до якої ніколи не згасне, до побудови нової системи взаємин в релігієзнавчому середовищі.